
УДК 340.123(092)

В. А. ГРЕЧЕНКО,

доктор історичних наук, професор,

*завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ І. Є. ЕНГЕЛЬМАНА

Проаналізовано науковий доробок видатного вченого-правознавця І. Є. Енгельмана, в першу чергу щодо історії виникнення, сутності та впровадження кріпосного права в Росії та на українських землях.

Ключові слова: історія права, кріпосне право, селянство, Дерптський університет, приватна власність.

Йоганес (Іван Єгорович) Енгельман (25 червня 1832 р., Мітава – 6 вересня 1912 р.) – видатний юрист XIX ст., дослідник проблем історії права та цивільного права, почесний член університету Святого Володимира. Дослідженням наукового доробку І. Є. Енгельмана займалися В. О. Ключевський, П. М. Мілюков, Ф. М. Дмитрієв, В. М. Нечаєв, М. В. Калачов,

С. І. Шумаков, М. Я. Пергамент, В. С. Ем і В. В. Вороной, О. Ю. Шиловост. Основну увагу ці дослідники приділяли аналізу його поглядів щодо цивільного права, як тогочасного, так такого, яке містилося у Псковській судній грамоті. Тому автор своє завдання вбачає в узагальненні і доповненні цих досліджень, а також аналізі такої роботи І. Є. Енгельмана, як

«Історія кріпосного права в Росії», яка ще не була об'єктом наукового вивчення в українській історіографії.

У грудні 1850 р. Енгельман закінчив гімназію в Мітаві (Єлгаві), в серпні 1851 р. вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького імператорського університету. Під керівництвом знаменитого вченого-цивіліста К. О. Неволіна він серйозно займався історією руського права і на останньому курсі, у віці 23 років, подав дипломну роботу «Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской судной грамоте» [1]. Енгельман зміг настільки аргументовано інтерпретувати окремі положення Псковської судної грамоти, продемонстрував таке детальне знання мови і побуту руського народу того часу, що відразу привернув до себе увагу професури. Його робота була удостоєна золотої медалі і опублікована за рахунок Санкт-Петербурзького університету в 1855 р. Книга була сприйнята науковою громадськістю як перше глибоке наукове дослідження значної правової пам'ятки Давньої Русі [2, с. 22], – цілісний твір, який охоплював усі інститути і категорії, що містяться у Псковській судній грамоті, що різко відрізняло його від інших робіт.

У 1855 р. І. Є. Енгельман блискуче закінчив навчання в університеті зі ступенем кандидата наук і вступив на службу до департаменту міністерства народної промисловості. У грудні 1859 р. вийшов його новий твір «О приобретении права собственности на землю по русскому праву», за який він був удостоєний ступеня магістра цивільного права. Після цього кілька навчальних закладів одночасно запропонували йому місце викладача. Енгельман віддав перевагу посаді штатного доцента в одному із найстаріших учбових закладів Європи – Дерптському університеті, заснованому в 1632 р. шведським королем Густавом II Адольфом. Цей вибір не був випадковим. З 1860 по 1900 рр. Енгельман був професором російського, а з 1889 р. – цивільного права і процесу, і неодноразово деканом юридичного факультету Дерптського (Юр'ївського) університету.

У XIX столітті Дерптський університет був єдиним університетом, що мав свій статут. Згідно з ним студенти повинні були дотримуватися пристойності і ввічливості – вираження схвалення або несхвалення їх викладачами в аудиторіях ні в якому разі і ні в якому вигляді не допускалося. Серед випускників було багато талановитих учених. Із колишніх студентів

юридичного факультету слід згадати: Ф. Г. Бунге, А. Лаубе, прем'єр-міністра царської Росії С. Ю. Вітте, П. Гельмерсена, Є. В. Унгерн-Штернберга [3, с. 136–137]. У період з 1828 по 1839 рр. при університеті працював так званий Професорський інститут, який готував викладачів для інших російських університетів. Дерптський університет відрізнявся від більшості вищих навчальних закладів того часу усім статусом свого життя. Серед студентів були росіяни, зустрічалися представники місцевих національностей Прибалтики, але переважали прибалтійські німці. Тому студентський побут більше нагадував німецькі, ніж російські університети [4, с. 37].

На початку XIX століття викладання наук, у тому числі юридичних, у провідних університетах велося переважно німецькими професорами німецькою або латинською мовами. Навіть ділове листування йшло німецькою. Досить сказати, що кафедру російського права Петербурзького університету в 1832 р. очолив вихованець Дерптського університету барон Є. В. Врангель, який, за спогадами сучасників, досить погано знав російську мову.

Слід відзначити, що саме у Дерптському університеті сформувалася однойменна школа істориків права, яку започаткували Й. Г. Нейман, Й. Ф. Г. Еверс та О. М. Ф. Рейц [5, с. 6–7].

Енгельман став одним із перших професорів саме російського права, завдяки яким було створено фундаментальну базу російської юридичної освіти. Графік викладацької діяльності ученого був дуже насиченим. Відомо, що в першому семестрі 1890 р. доктор Енгельман читав лекції з російського цивільного права і судочинства шість годин на тиждень, щодня по дві години давав консультації і приймав своїх студентів. З 1889 р. він неодноразово був деканом юридичного факультету Дерптського університету [6, с. 6–7].

Енгельман залишався в Дерптському університеті аж до 26 липня 1900 р., коли за власним проханням вийшов у відставку. Викладаючи в університеті, Енгельман продовжував наукову діяльність. Сферу наукових інтересів Енгельмана складали проблеми цивільного права, а також теорії та історії російського права. У 1867 р. в Дерпті вийшла його докторська дисертація німецькою мовою, в 1868 р. вона публікується російською мовою під назвою «О давности по русскому гражданскому праву». Свою працю учений переробляв і удосконалював більше 30 років. У 1901 р. вийшло

третє видання книги, істотно зміненої і доповненої автором [7]. Перше видання книги Енгельмана побачило світ в розпал дискусії про необхідність перегляду законодавчих норм російського цивільного права про давність. Не випадково в рецензіях на цю роботу відзначалося, що праця Енгельмана була зустрінутою «з щирою радістю» [8, с. 243]. Так, М. В. Калачов писав, що вітає російську юридичну літературу з придбанням «нового поважного твору з одного з найважливіших і найважчих відділів законодавства і практики» [9, с. 1].

Ім'я Енгельмана та його наукові роботи були достатньо відомі й у Європі. Впродовж довгих років він співпрацював у німецькому виданні «Centralblatt für Rechtswissenschaft» («Центральний часопис з правознавства»). Крім того, він опублікував і низку робіт з історії руського права німецькою мовою, зокрема: «Peter der Grosse, seine Jugend und das Wesen seiner Reformen» («Петро Великий, його молоді літа і суть його реформ», Дерпт, 1872), «Entstehung und Aufhebung der Leibeigenschaft in Russland» («Виникнення та скасування кріпосного права в Росії», 1880–1881), «Das Staatsrecht des Kaisertums Russland» («Державне право імперської Росії», Фрайбург, 1889), «Der Civilprocess, das Konkursrecht die Erbschaftsregulierung und die Konsulargerichtsbarkeit in Russland» («Цивільний процес, конкурсне право, регулювання спадковості і консульська юрисдикція в Росії», Берлін, 1896) [10]. Відмітні якості цих робіт – глибоке знання джерел права, тонкий юридичний аналіз і принципова критика літератури і судової практики. Енгельман був послідовним прибічником історичної школи права і тому відрізняв право, відтворене народною правосвідомістю, від ухваленого державою закону і основне завдання російських правознавців бачив у максимально можливого зближенні позитивного законодавства і народного права.

Енгельман був упевнений, що вже в Судебнику 1497 р. знайшло відображення саме право приватної власності стосовно прав князів, монастирів і бояр. «Загального вираження для приватної власності ще не існувало. Поняття про власність поземельну розвивалося спочатку стосовно землі князів, монастирів і бояр. Право власності монастирів розширилося в право духовенства взагалі, право бояр – в право людей служивих. Множилося число осіб, що мали відношення до власності на землю, але відносини ці самі по собі залишалися в колиш-

ньому об'ємі, тому не було приводу змінити їх. Де нині говорили б про приватних власників – Судебник говорить про бояр і монастирі, маючи на увазі усіх приватних осіб, що можуть знаходитися у таких же відносинах до землі. Де нині говориться про приватну власність – в Судебнику вживається вираз «боярська і монастирська земля». Цим двом видам приватної власності протиставляється земля казенна, тобто земля князя, що називається в удільних князівствах іноді княженщиною» [7, с. 51].

Велику увагу він приділяв також цивільному судочинству. Його дослідження в цій області було опубліковане в 1896 р. німецькою мовою у Берліні під назвою «Der Civilprocess, das Konkursrecht, die Erbschaftsregulierung und die Konsulargerichtsbarkeit in Russland». Пізніше Енгельман спеціально переробив першу частину цієї книги і створив «Учебник русского гражданского судопроизводства», опублікований в 1899 р. як навчальний посібник для викладання і виховання молодого покоління юристів.

Вказане свідчить, що професор І. Є. Енгельман був дійсно енциклопедистом правової науки.

Професор Енгельман був відомий у російській юридичній літературі своїм точним аналізом юридичних і побутових елементів в інституті кріпосного права [11]. Зупинимось на його роботі «История крепостного права в России». Тут Енгельман намагався дослідити одне з ключових питань російської історіографії. Як відзначав В. О. Ключевський, «це старе питання, яке стільки разів і такою напруженою увагою обговорювалося в нашій літературі і все ще залишається невирішеним: це питання про походження кріпосного права в Росії» [12, с. 120].

У цій його роботі досить детально аналізуються процеси, пов'язані з початком формування кріпосного права в Давній Русі. Енгельман вважав, що зародки крупного боярського землеволодіння стосувалися часу, який передував утворенню держави [13, с. 6]. Він відзначав, що підпорядкування Русі монголам не залишило без впливу поземельні відносини. «У монголів діяло правило: вся земля належить хану ..., усі піддані – його раби і той, хто володіє землею, отримує її від царя для того, щоб служити царю – живому втіленню держави. Цей погляд був запозичений московськими великими князями і московським царством» [13, с. 8].

Енгельман висловив думку, що у вільних містах, перш за все у Пскові та Новгороді,

існувала достатньо прогресивна та усталена система цивільного права взагалі та поземельної власності зокрема, але вона зникла з приєднанням цих земель до Московського князівства. «Разом з незалежністю вільних міст, – писав Енгельман, – загинула і вся система цивільного права, що діяла там і містила порівняно детально розроблені певні права поземельної власності. Москва зі своїм прагненням усе нівелювати не могла стерпіти, щоб де-небудь існували інші порядки, відмінні від порядків великого князівства Московського, щоб де-небудь збереглося самостійне право та самостійна культура; для того щоб підвести все під одну мірку, Москва навіть не зупинялася перед зламом кращого і більш упорядкованого ладу» [13, с. 12].

Цю точку зору піддав критиці В. О. Ключевський, який відзначав: «Такі історичні узагальнення виступають за межі наукового вивчення і стикаються зі сферою особистих відчуттів, характеризуючи не стільки предмет дослідження, скільки самого дослідника, особливості його мислення» [12, с. 122].

Енгельман вважав, що стосунки між землевласниками і селянами у Давній Русі ґрунтувалися на договорі, але у дійсності селяни значною мірою знаходилися в особистій залежності від власників, так як у більшості випадків вони були у боргу перед останніми [13, с. 17]. Сутність кріпосного права він убачав у володінні селянами на тому ж праві, на якому раніше володіли на Русі холопами. В. О. Ключевський побачив у цьому суперечливість, адже у вступі Енгельман зауважував, що за своїм історичним походженням обидві ці форми володіння людьми не мали нічого спільного [12, с. 122]. Інше протиріччя у поглядах Енгельмана, як вважав Ключевський, було у тому, що у вступі Енгельман назвав холопство інститутом приватного права, а поземельну залежність зобов'язаного селянина – інститутом права державним. Якщо кріпосне право склалося шляхом зрівняння прикріплених до землі селян до холопів, значить, воно було наслідком перетворення інституту державного права в інститут права приватного. З XVII ст. землевласник стосовно селянина, що обробляв його землю, розглядався не як одна з сторін, що домовляються в поземельній оборудці, чим він був раніше, а як орган уряду, відповідальний за законом за своїх селян у відповідних випадках [12, с. 123].

Як історик права Енгельман високо оцінював псковські закони, що стосувалися земельної власності у добу Середньовіччя. За псковським законодавством і землевласник, і селянин вважалися особами рівноправними [1, с. 49–61].

Енгельман вступив у дискусію з одним із ідеологів слов'янофільства К. С. Аксаковим, який у роботі «О крестьянстве в древней России» намагався довести, що як до Соборного Укладення 1649 р., так і після Укладення до часів Петра I панувала розумна, поміркована свобода і що Петро I вперше увів кріпосне право [14, с. 515–516]. Енгельман вважав, що «Укладення по суті перетворювало селянське прикріплення до землі в повну кріпосну залежність, причому це перетворення було зроблено не шляхом чітко висловлених законодавчих визначень, а шляхом упертого ігнорування особистих прав селян з боку адміністрації і закону» [13, с. 61].

Енгельман висловив свою думку і з приводу початку процесу закріпачення в Московській державі. Він вважав, що точкою відліку у цьому явищі слід вважати указ царя Федора Івановича 1597 р., що встановив так звані «урочні роки» («урочні літа») – термін розшуку збіглих селян, визначений у п'ять років. Після закінчення п'ятирічного терміну селяни, що втікли, підлягали закріпаченню на нових місцях, що відповідало інтересам великих землевласників і дворян південних і південно-західних повітів, куди спрямовувалися основні потоки збіглих. Тому суперечка із-за робочих рук між феодалами центру і південних околиць стала однією з причин потрясінь початку XVII ст. «Справа, початок якої був покладений указом 1597 р., завершилася Уложенням царя Олексія Михайловича», – писав Енгельман [13, с. 59]. Сутність кріпосного права, на думку Енгельмана, полягала у володінні селянами за тим же правом, за яким раніше володіли на Русі холопами.

Слід відзначити, що у російській історіографії існують два протилежні погляди на обставини і час виникнення кріпосного права – так звані «указна» і «безуказна» версії. Обидві вони виникли ще в середині XIX ст. Перша з них виходить із твердження про існування конкретного закону у кінці XVI ст. про остаточну заборону селянського переходу від одного землевласника до іншого; а інша, спираючись на відсутність серед збережених офіційних документів подібного указу, розглядає кріпацтво як поетапний і розтягнутий у часі процес

утрати раніше вільними людьми громадянських і майнових прав.

Засновником «указної» версії вважається відомий історик XIX століття С. М. Соловйов. Саме він із ряду причин відстоював існування закону 1592 р. про заборону селянського переходу, або відміну «Юр'єва дня», виданого за часів правління царя Федора Івановича. Необхідно зазначити, що радянська історіографія активно прийняла сторону С. М. Соловйова в цьому питанні. Важливими перевагами цієї гіпотези в очах радянських істориків було те, що вона подавала соціально-класові протиріччя більше опукло і гостро, відсовуючи факт закріпачення більш ніж на 60 років у минуле. Такої ж точки зору дотримувалися М. Костомаров, В. Сергеевич [15, с. 679].

«Указну» версія на самому початку було спростовано В. О. Ключевським, який знайшов у достовірних джерелах безліч текстів селянських порядних записів 20-х – 30-х років XVII ст., що свідчать про те, що ще в цей час, тобто після майже півстоліття після передбачуваного указу про закріпачення селян від 1592 р., давнє право «виходу» з поміщицької землі зберігалося цілком. У порядних записях визначаються тільки умови виходу, саме право на який не ставиться під сумнів. Ця обставина завдає відчутного удару по позиції «указників», як колишніх, так і їх пізніших послідовників [16].

Подібну позицію поділяв і інший відомий російський історик П. М. Мілюков, який писав, що «кріпосне право як складне соціальне явище не могло, звичайно, бути встановленим зразу одним урядовим законом» [15, с. 677]. Він відзначав, що «кріпосне право у професора Енгельмана є не прямим продуктом законодавства, а результатом потурання, допущеним державою у приватних стосунках землевласницького та землеробського стану. Держава забезпечила прикріпленням свої військові та фінансові потреби – і закрила очі на всі наслідки прикріплення» [15, с. 678].

У своїй роботі Енгельман дав і загальну характеристику діяльності Петра I, а також його ролі у встановленні кріпосного права. Історик вважав, що Петро I був змушений застосовувати жорсткі заходи, оскільки його оточення і народ не зовсім розуміли необхідність такої глибини трансформації суспільства, які він здійснював. «Чим менше розумів народ і навіть найближчі співробітники царя його плани перетворення, – писав Енгельман, – тим наполегливіше виявлялася для Петра

необхідність спрямувати усі сили на досягнення однієї головної мети своїх прагнень, тим більш насильницького характеру набувало застосування ним заходів і тим важче стало обходитися без суворих і навіть жорстких заходів» [13, с. 86–87].

Щодо ставлення Петра I до селянства взагалі та його місця у державі, то Енгельман зауважував: «У своєму ставленні до селянського питання Петро виходив з давньоруської, чисто московської ідеї: подібно усім іншим класам суспільства, і селяни існують лише для того, щоб служити державі» [13, с. 90].

Певну увагу приділив історик і питанням закріпачення селян у підросійській Україні. Він відзначав: «Закріпачення малоросійських (українських. – В. Г.) та новоросійських селян було здійснене шляхом простих політичних та фінансових заходів для забезпечення інтересів казни і поміщиків. Під час запровадження кріпосного права в Малоросії мали місце ще й деякі політичні міркування» [13, с. 38].

Енгельман визнавав існування окремого українського права, відзначаючи, що «вольності малоросійського селянства ґрунтувалися на існуванні особливого малоросійського права, і тому супротивники цієї вольності спрямували свої зусилля проти місцевого права і місцевого законодавства» [13, с. 175].

Історик зауважував, що «після приєднання до Росії вплив великоруських кріпосних порядків став швидко відбиватися на відповідних стосунках в Малоросії» [13, с. 178]. Він указував на різницю між процесами закріпачення селянства у московській державі і в Україні, підкреслюючи, що в останній цей процес був набагато швидшим і болючим. «Трапилося дещо значно гірше, ніж події 1597 р.: тоді були прикріплені до землі люди протягом цілого століття, які поступово потрапляли під владу землевласників; в кінці XVIII століття сотні тисяч вільних людей були зразу віддані до найтяжчої і необмеженої залежності» [13, с. 178].

Високо він оцінював і роль Литовських статутів в історії права, підкреслюючи їх виваженість і продуманість: «... Різноманітні правові відносини ... були детальніше розроблені, точніше розмежовані і поставлені в більшу залежність від писаного закону, ніж у східноруському законодавстві» [13, с. 275].

У своїй роботі І. Є. Енгельман неодноразово посилається на дослідження О. Я. Єфіменко «Крестьянское землевладение на Крайнем

Севере», що вийшло в часопису «Русская мысль» у 1882 (№ 4, 5) і у 1883 (№ 6, 7, 8) роках, а згодом було опубліковано в її книзі «Исследования народной жизни» (1884) [17]. Відповідно до теорії, розробленої Єфіменко, спочатку основним типом землеволодіння на Півдні було дворище, якому на Півночі відповідало печище; саме ці типи землеволодіння і поклали початок громаді. Ці думки багато в чому були сприйняті й Енгельманом.

В. О. Ключевський вважав, що книга Енгельмана не має вдалої відповіді на проблему походження кріпосного права, оскільки її автор не дає «точного і ясного юридичного визначення руського кріпосного права» [12, с. 120], хоча звинувачувати його за це строго, як підкреслював В. О. Ключевський, не можна, так як в історичній літературі висловлювалися дуже несхожі погляди на кріпосне право, які при цьому звертали увагу не стільки на його юридичну сутність, скільки на його історичний розвиток і значення. Крім того, саме це право за своїм юридичним складом було таким складним інститутом, який важко піддається точному визначенню, тим більше, що російське законодавство ніколи не зважувалося на це, не намагаючись точно і прямо формулювати основи кріпосного права [12, с. 124].

Особа І. Є. Енгельмана як ученого багатогранна. Багато дослідників з права вважали його «останнім могіканином російської гілки історичної школи, що веде своє походження від Савінії і Неволіна». Хоча розглядати Енгельмана як представника суто історичної школи права навряд чи правомірно, особливо зважаючи на його енциклопедичність. Окрім зайняття науковою і викладацькою діяльністю Енгельман упродовж ряду років (1867–1892) був редактором юридичного журналу, з 1893 по 1896 рр. – редактором правничої збірки. Перу Енгельмана належить ряд біографій російських державних діячів. Серед них біографії П. Сіверса, Г. Р. Державіна, княгині К. Р. Дашкової та ін.

Визнаний юридичною громадськістю, Іван Єгорович Енгельман був удостоєний звання заслуженого професора і почесного члена університетів Святого Володимира і Юр'ївського, нагороджений орденом Святого Станіслава I ст., орденом Святого Володимира III ст., орденом Святої Анни II ст., медаллю 1853–1856 рр. на Андріївській стрічці. Відомий юрист М. Я. Пергамент назвав І. Є. Енгельмана Нестором російських цивілістів [18, с. 5].

Список використаних джерел

1. Энгельман И. Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской судной грамоте: рассуждение Ивана Энгельмана, студента Императорского С.-Петербургского университета, юридического факультета, по юридическому разряду, IV курса, удостоенное по определению юридического факультета, на публичном акте 8 февраля 1855 года, золотой медали / И. Энгельман. – СПб. : Тип. Эдуарда Веймара, 1855. – 182 с.
2. Энгельман И. Е. // Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. – 11-е изд., стер. – Т. 54 : Энвин – Эшфорд. – М. : Сов. энцикл., 1948. – 419 с. : ил.
3. Обзор деятельности Императорского Дерптского университета. На память о 1802–1865 гг. Составлен по отчетам и донесениям, представленным попечителю Дерптского учебного округа. – Дерпт, 1866. – С. 136–137.
4. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М. : Наука, 1985. – 447 с.
5. Головки О. М. Дерптська історико-правова школа (перша третина XIX ст.) / О. М. Головки, В. А. Греченко // Право і Безпека. – 2013. – № 4 (51). – С. 6–13.
6. Обзор лекций в Юрьевском университете. – Юрьев, 1890. – 16 с.
7. Энгельман И. Е. О давности по русскому гражданскому праву : Историко-догматическое исследование / И. Е. Энгельман. – 3-е изд. – СПб. : Судеб. вестник, 1901. – 423 с.
8. Разбор сочинения проф. Дерптского университета Энгельмана: «О давности по русскому гражданскому праву, СПб. 1968» / сост. Н. В. Калачовым // Отчет о двенадцатом присуждении наград графа Уварова : 25 сент. 1869 г. – СПб. : [Тип. Императ. Акад. Наук], 1870. – С. 243–261.
9. Калачов Н. В. О давности по русскому гражданскому праву : По поводу сочинения г. Энгельмана: Die Verjährung nach russischem Privatrecht. Dorpat, 1867 г. / Н. В. Калачов // Юридический вестник. – Кн. 1. Июль. – М. : Изд. Моск. юрид. общества, 1867. – С. 1–5.
10. Нечаев В. М. Энгельман, Иван Егорович / В. М. Нечаев // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907. Т. XLA 40а (80). – С. 799.
11. Россия. Источники русской истории и русская историография [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rulex.ru/01270002.htm>.

12. Ключевский В. О. Происхождение крепостного права в России / В. О. Ключевский // Сочинения : в 9 т. – Т. VIII : Статьи / под ред. В. Л. Янина ; послесл. В. А. Александрова ; коммент. сост. В. А. Александров, В. Г. Зимина. – М. : Мысль, 1990. – С. 120–193.
13. Энгельман И. История крепостного права в России / пер. с нем. В. Щербы, под ред. А. Кизеветтера. – М. : Типо-литогр. тов. И. Н. Кушнарв и Ко, 1990. – 442 с.
14. Аксаков К. О. О крестьянстве в древней России / К. О. Аксаков // Полное собрание сочинений К. С. Аксакова : Сочинения исторические. – Т. 1 / под ред. И. С. Аксакова. – М. : Тип. П. Бахметева, 1861. – С. 496–528.
15. Милюков П. Крестьяне / П. Милюков // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907. – Т. XVI. – СПб. : Типо-литогр. И. А. Ефрона, 1895. – С. 659–725.
16. Крепостное право в России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Крепостное_право_в_России.
17. Ефименко А. Исследования народной жизни / А. Ефименко. – М. : В. И. Касперов, 1884. – Вып. 1 : Обычное право. – 398 с.
18. Пергамент М. Я. Памяти двух русских цивилистов: Энгельман и Шершеневич / М. Я. Пергамент. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная Польза», 1913. – 14 с.

Надійшла до редколегії 10.04.2014

ГРЕЧЕНКО В. А. ИСТОРИКО-ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ И. Е. ЭНГЕЛЬМАНА

Проанализированы научные наработки выдающегося учёного-правоведа И. Е. Энгельмана, в первую очередь относительно истории возникновения, сущности и внедрения крепостного права в России и на украинских землях.

Ключевые слова: история права, крепостное право, крестьянство, Дерптский университет, частная собственность.

GRECHENKO V. A. I. E. ENGELMAN'S HISTORICAL AND LEGAL OPINIONS

The basic stages of pedagogical activity are investigational and the analysis of scientific work of prominent scientist-legist Engelman is carried out. Main attention is spared to research of his work «History of serfdom in Russia». In this his work the processes related to beginning of forming the serfdom in Old to Rus are analysed in detail enough. It was one of key questions of Russian historiography. Engelman expressed the opinion and concerning beginning of process of enslaving in the Moscow state. He considered that this process had begun in 1597. Engelman discusses with other Russian historians of this occasion.

Keywords: history of law, serfdom, peasantry, Dorpat university, private property.
